

УДК 930.25(341.34:342.384.4)(481)

Олександр Цвєтков

д-р. іст. наук, старш. наук. співроб., проф.
Дипломатична академія України при МЗС України
01001, Україна, Київ, вул. Велика Житомирська, 2
E-mail: o.tsvietkov@gmail.com

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ПРО РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ПАМ'ЯТНІ ЗНАКИ В НОРВЕГІЇ

Ставиться питання про актуальність проведення міжнародних пошуків імен загиблих під час Другої світової війни. Надається інформація про архівну справу й архіви Норвегії. Розкривається тема перебування радянських військовополонених у Норвегії упродовж 1941–1945 рр. та проблема пошуків імен загиблих і похованих полонених на цій території. З'ясовуються можливості доступу до електронної бази даних щодо імен і місць поховання радянських полонених в архівних центрах Норвегії. Наголошується на гуманітарній ролі норвезьких дослідників у знаходженні імен і місць поховань 9 тисяч радянських військовополонених.

Ключові слова: міжнародні архіви і гуманітарні питання, доля радянських військовополонених та місця поховань загиблих у Норвегії, електронна база даних у норвезьких архівах.

Oleksandr Tsvietkov

Doctor of History, Senior Researcher, Professor
the Diplomatic Academy of Ukraine
of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine
2, Velyka Zhytomyrska Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: o.tsvietkov@gmail.com

ARCHIVES' DATA ON SOVIET PRISONERS OF WAR AND MEMORIALS IN NORWAY

The author raises the issue on relevance of international search for the names of killed persons during the Second World War, as well as provides information on the archives of Norway. The article deals with the presence of

Soviet prisoners of war in Norway during 1941–1945 and the problem of searching for the names of the dead and buried prisoners in this territory. The author analyzes access to the electronic database on the names and places of burial of Soviet prisoners through the archival centers in Norway. This paper stresses the humanitarian role of Norwegian researchers in finding names and burial places of the thousands of Soviet prisoners of war.

Keywords: *international archives and humanitarian issues, the fate of Soviet POWs and burial places of killed persons in Norway, an electronic database at the Norwegian archives.*

У 2008–2011 роках під час дипломатичної роботи в Королівстві Норвегії відбулися перші знайомства, а згодом налагодилася співпраця з норвезькими офіційними особами та експертами-дослідниками, які представляли органи адміністративного управління і власне ведення архівної справи в країні.

Згідно з законом про архіви від 1992 р., Національний архів Норвегії становить собою організовану державну службу, яку складають Центральний офіс, розташований у столиці країни м. Осло, а також мережа із 8 регіональних державних архівів та архіву народу саамі або лопарів (звідси «земля лопарів» або Лапландія), значна частина якого живе на півночі Норвегії. Національне законодавство визначає не тільки чітку організаційну підпорядкованість архівної служби, де Центральний офіс відповідає за збереження матеріалів і документів державних інституцій та відповідних державних фондів, а регіональні — за матеріали від регіонального і місцевого рівнів державної адміністрації, але і відкритість та доступність фондів для користування й дослідницької роботи усіх бажаючих.

Центральний офіс розташований у сучасній будівлі на мальовничій околиці міста зі зручними під'їздами громадським і приватним автомобільним транспортом. У його наземній двоповерховій частині розташовані кабінети служб та читальні зали, а чотири підземні поверхи мають достатньо місця для сховища документів. Тут зберігаються усі офіційні документи державних інституцій після їх 25-річного терміну перебування в оперативному використанні, що вже займають 125 тис. метрів архівних полиць і щорічно поповнюються приблизно 4 тис. метрів. Архіви відкриті протягом всього року, і більшість послуг в них надаються безкоштовно. Найдавніший документ, що перебуває на зберіганні, датовано 1189 роком¹.

Оскільки з історичного погляду масових імміграційних хвиль з України на територію Норвегії не відбувалося, тож в силу професійної зацікавленості та для з'ясування існування можливих документів щодо

контактів з Україною чи слідів перебування українців на території цієї країни у попередні періоди, найкращим способом було звернутися з цим питанням саме до центрального архіву Норвегії. Як виявилось, документально пов'язаними з тематикою України в архівах є дипломатичні фонди з матеріалами про листування консульства Норвегії у місті Одесі на початку минулого століття з оперативною інформацією щодо торговельних та економічних питань та відповідних інтересів Норвегії у регіоні і морській торгівлі.

На окрему увагу заслуговують фонди офіційного та особового походження, документи яких містять інформацію про гуманітарну місію великого норвежця і всесвітньо відомого вченого і дослідника Ф. Нансена на території повоєнної і пореволюційної Росії та України у 1920–1922 рр. У цей час завдяки його міжнародним контактам, дипломатичному посередництву і персональній енергії вдалося повернути до своїх країн загалом 430 тис. військовополонених Росії і Німеччини. Організована ним міжнародна гуманітарна допомога врятувала тисячі життів голодних у центральній Україні та Поволжі. А коли 1922 р. за ініціативою В.І. Леніна було прийнято декрет про позбавлення громадянства Росії (також України, а з 1924 р. і всього СРСР) усіх тих, хто виїхав за кордон без дозволу і документів нової влади (за оцінками, до 800 тис. громадян), саме введення «паспортів Нансена» дало змогу легального перебування за кордоном практично до середини 1930-х років для понад 450 тис. громадян колишньої імперії (і серед них І. Стравінському, С. Рахманінову, М. Шагалу, О. Галичу та іншим)².

Проте найбільш наближеними у часі, соціально значущими, на нашу думку, виявилися архівні документи про перебування радянських військовополонених на території Норвегії у 1941–1944 рр. та їхні іменні списки на репатріацію до СРСР у 1945 р. Приблизно чверть із них за реєстраційними даними можна віднести до вихідців з України.

За різними оцінками у зазначений період на територію окупованої Норвегії німецькою владою було перевезено близько 100 тис. радянських військовополонених, з яких до 90 тис. були ув'язненими військовослужбовцями, а 9 тис. т.зв. «остарбайтерами». Серед цивільних представників було до 1,5 тис. жінок і 400 дітей. Усі вони були радянськими громадянами, яких перевезли працювати і перебувати у примусових таборах для забезпечення німецьких інтересів у Норвегії. Тут також перебували групи полонених з Югославії та Польщі, але не такі чисельні. Усі вони зазнавали під впливом нацистської расистської ідеології надзвичайно бруталного ставлення з боку окупаційної влади і перебували у жахливих умовах проживання, переборюючи і холод кліматично суворого краю, і голод та жахіття режиму концентраційних таборів.

Мета їхнього перебування у Норвегії визначалася гітлерівськими планами зведення потужних оборонних споруд і реалізації транспортних проектів на півночі Норвегії. Відповідно полонені використовувалися на найбільш важких роботах з прорубування скельних масивів для проведення залізничної колії на Північ, побудові злітних смуг та фортечних укріплень. Командувач німецьких окупаційних сил для виконання гітлерівських планів вимагав збільшення кількості полонених до 145 тисяч. Однак цим планам вже не судилося здійснитися і, зокрема, залізницю для перекидання сил із забезпечення контролю над стратегічним районом Північної Атлантики було побудовано полоненими лише частково.

Жахливі умови перебування радянських військовополонених у Норвегії своїм наслідком мали те, що із загальної кількості 100 тис. полонених загинуло 13 700 осіб. Ця цифра, яка у кількісному вимірі переважала людські втрати Норвегії під час усієї війни, та безпосереднє бачення страждань полонених у таборах за умов німецької окупації загалом викликали почуття симпатії та співпереживання з боку норвезьких громадян, які, часом ризикуючи своїм життям, намагалися всіляко допомагати радянським полоненим. Цим може пояснюватися і те, що і до нашого часу уряд Норвегії покриває усі витрати, пов'язані з доглядом за місцями поховання радянських військових, обслуговування яких здійснюється місцевою владою, а координація такої діяльності по всій країні покладається на Міністерство модернізації, адміністрування та у справах церкви.

Згідно з рішенням Ялтинської (Кримської) конференції союзників 1945 р. усі полонені за кордоном у післявоєнний час мали бути повернуті до своїх країн. Відтак, у червні–липні 1945 р. з території Норвегії було репатрійовано 84 775 осіб, рукописний список прізвищ і особистих даних яких зберігається у фондах Центрального архіву і доступний для громадських запитів та звірок. Посольством України в Норвегії із загального списку було відібрано 16 562 прізвища осіб, які за вміщеною інформацією, вірогідно, проживали чи призивалися до війська з території України. Ці дані були надіслані 2010 року на адреси Державного комітету архівів України та Співки ветеранів України для можливого висвітлення та поширення.

1945 р. вже були достатньо відомими правила поведження радянської влади з полоненими репатріантами, і тому в Норвегії до 2 тис. полонених скористалися можливістю внести себе до списків так званих «спірних осіб» (різне читання лінії кордону та визначення громадянства станом на 1939 р. і 1945 р.) і не були репатрійовані. Основну частину полонених було відправлено до СРСР у кілька етапів: залізницею через Швецію до Ленінграда та пароплавами до Мурманська. Їх подальша доля статистично та в плані інформації поки мало відома.

Практично не було зацікавленості з боку офіційної радянської влади і щодо з'ясування імен полонених, які загинули і були поховані на території Норвегії. Вся увага до утримування місць поховань, розкиданих по численних колишніх розташуваннях примусових таборів, практично покладалася на норвезьку сторону. Як не дивно, певне публічне загострення цього питання принесла з собою «холодна війна». У Норвегії, яка з 1949 р. стала членом НАТО, витримуючи шалений політичний тиск з боку СРСР щодо цього кроку та певне погіршення у двосторонніх стосунках, водночас помітно посилилася активність радянських чинників щодо поїздок до місць поховань колишніх полонених, особливо якщо це пов'язувалося з місцями розташування поруч закритих об'єктів і недостатньо контрольованих зон.

Під впливом взаємних, часом доволі різких, звинувачень у шпигунських пристрастях та протиправних діях, уряд Норвегії ухвалив рішення про ліквідацію численних відокремлених поховань радянських військовополонених і пам'ятних знаків, розкиданих переважно по нелюдних місцях північних територій, зібравши більшість з них в одному місці. Ця операція, проведена 1951 року, отримала назву «Асфальт». Назва пов'язувалася з тим, що перепоховання проводилися у літній час, за обтяжливих умов — а для пакування праху загиблих використовувалися мішки з-під перевезених асфальтних сумішей. Не дивно, що такі заходи додавали напруги до всієї ситуації у двосторонніх відносинах, яку один з провідних норвезьких публіцистів Тор Ейсун назвав «Війною цвинтарів», а історик Кнут Еріксон охарактеризував як «пожухлу провокацію Радянського Союзу»³.

Незважаючи на колізію інтересів двох сторін, справу було зроблено. Місцем колективного перепоховання — 7 551 невідомого і 826 з іменами на індивідуальних мідних табличках — була обрана ділянка на острові Тйотта — між морем і горами, з відкритим мальовничим краєвидом і з кам'яним монолітним пам'ятним знаком на вершині. Обране місце, увага та догляд за ним місцевої спільноти внесли спокій у всю ситуацію. У 1953 р. меморіал був освячений і досі служить пам'ятним місцем проведення офіційних і приватних поминальних церемоній за загиблими військовополоненими. Так, у 1959 р. король Норвегії Олав V, демонструючи ставлення до проблеми як вища посадова особа країни, під час офіційного візиту до регіону включив до програми відвідання меморіалу поховань радянських військовополонених і разом з донькою принцесою Астрід поклав квіти до пам'ятного знака.

У 1970 р. поруч із цим меморіалом було встановлений пам'ятний хрест та відкрито міжнародне воєнне перепоховання 2 тис. неопізнаних радянських, польських та югославських військовополонених, які восени

1944 р. були потоплені разом з командою корабля «Рігель» унаслідок бомбардувань авіацією союзників. Трагедія вкотре засвідчила, що на війні буває і так, що масовими жертвами стають не тільки комбатанти, але й мирні цивільні люди чи полонені, які потрапляють під помилкові чи випадкові атаки воєнної авіації. Що ще гірше, часто пам'ять про такі жертви не міститься в жодних документах, а відтак не зберігається навіть на полицях національних архівів, а на місці їхніх поховань найчастіше позначається — «невідомі».

До 2009 року 826 імен на табличках меморіалу в Тйотта і загалом 2 700 віднайдених імен серед похованих у Норвегії радянських військовополонених стали відомі завдяки проведеним у країні архівним пошукам. Проте системна міжнародна робота щодо з'ясування імен радянських військовополонених розпочалася за кошти норвезького уряду лише 2010 року на базі музейно-меморіального комплексу «Фелстад» — колишнього «табору смерті», через який загалом пройшло 4 200 полонених з 15 країн світу.

Дослідниця центру д-р Мерієнн Нірланд Солейм у рамках міжнародного проекту «Воєнні могили вимагають імен похованих» протягом кількох років працювала в Архіві Міністерства оборони Російської Федерації з трофейними німецькими картками на військовополонених та в архівних центрах Німеччини. Практично завдяки її наполегливим зусиллям з організації пошукових робіт, перекладів і перезаписів на електронні носії даних з німецьких індивідуальних карток вдалося не тільки струсити пил десятиліть з останніх (бо цим або взагалі не займались, або сторонніх до фондів не допускали), але й зробити таку інформацію реально доступною.

Як з'ясувалося, німецькі індивідуальні та лазаретні картки полонених містять інформацію про особисті дані останніх, часом з фотографіями, а також відбитки пальців та відмітки про індивідуальні особливості. У нижній частині карток відводилося місце для інформації про кваліфікаційні якості, а також щодо оперативних даних — про втечі, затримання, приписки до таборів пересилки та інші спеціальні відмітки. На звороті або другій сторінці — відомості про захворювання, можливі приписки щодо роботи, виданого спецодягу тощо. Усі картки систематизувалися за персональними номерами полонених та номерами чи назвами таборів перебування. У випадку смерті обов'язково вносилися записи про її причини, номер і місце поховання. Схожими, але з меншим об'ємом інформації, були лагерні картки, де основне місце займала інформація про особисті дані.

Більшість записів робилася від руки, нечітко, інколи різними мовами — ось чому стільки наполегливості і часу вимагалось від дослідників, щоб

перекласти цю інформацію на електронні носії і тим самим забезпечувати можливості її подальшого аналізу, кращого зберігання та онлайн поширення.

У результаті таких зусиль у березні 2011 р. в рамках центру «Фелстад» була започаткована база даних з веб-сайт адресою: www.krigsgraver.no з інформацією про 4 тис. нових імен військово-полонених. Надалі, станом на нинішній час відкрито і внесено до електронної бази даних 8,5 тис. імен радянських військовополонених, похованих у Норвегії. Тепер усім зацікавленим у з'ясуванні долі полонених на території Норвегії достатньо вийти на електронну адресу центру, щоб знайти відповідну інформацію (<http://www.arkivverket.no/digitalarkivet>). Або, в разі невдалого пошуку чи специфічних питань, звернутися до чергового менеджера, наприклад: Arne Langås on email arne.langas@falstadsenteret.no для отримання допомоги у пошуку.

У перспективі, за планом норвезької сторони, будуть визначені імена усіх можливих військовополонених, похованих у Норвегії, з занесенням повного списку імен до меморіалу на острові Тйотта. Можна лише схилити голову в пам'ять загиблих і надати високу оцінку та щире подяку Норвезькій стороні, і насамперед д-ру Меріанн Нірланд Солейм та її колегам, за самовіддану працю і великої ваги гуманітарну місію, яку вони виконують.

¹ The National Archives of Norway — Arkivverket. URL: <https://www.arkivverket.no/eng>

² The Nansen passport — Arkivverket. URL: www.arkivverket.no ›

³ Beyond Memory: Silence and the Aesthetics of Remembrance. Edited by Alexandre Dessingué, Jay M. Winter. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=xMlgCgAAQBAJ&pg=PA119&dq=war+memorials+in+norway+Tjotta&hl>

REFERENCES

1. Dessingué Alexandre, Winter Jay M. (Eds.). Beyond Memory: Silence and the Aesthetics of Remembrance. Retrieved from: <https://books.google.com.ua/books?id=xMlgCgAAQBAJ&pg=PA119&dq=war+memorials+in+norway+Tjotta&hl> [in English].

2. Soleim, Marianne N. (2016). Soviet Prisoners of War in Norway 1941–45 — Destiny, Treatment and Forgotten Memories. *Modern history of Russia*, 1, 22–32 [in English].

3. The Nansen passport — Arkivverket. Retrieved from www.arkivverket.no › [in English].

4. The National Archives of Norway — Arkivverket. Retrieved from <https://www.arkivverket.no/eng> [in English].